

„Trópusi nácizmus” Ruandában?

Egy népirtás logikája

Az 1994-es ruandai mészárlás nem dühöngő „etnikai” közelharc, a viszatérő barbárság vagy a változhatatlan „afrikai természet” eredménye volt. A hatalmon levő rezsim és propagandagépezete által megszervezett és irányított, fékevesztett gyilkolásnak szomorú kiváltság jutott osztályrészül: teljes joggal került be a modern politikai genocídium kategóriájába.

1994. április 23-án a Vöröskereszt egyik küldötte a dél-ruandai Butare városából valóságos segélykiáltást tett közzé a *Radio France international* (RFI) hullámhosszán: „Miközben Európában csak Goražde a beszédtema, itt, Ruandában, az abszolút horror zajlik.” Három nappal később a *Libération* közölte egy cikkemet, amelynek a következő címet adtam: „Trópusi nácizmus”. Az összehasonlítás a levegőben volt, s később mások is átvették, különösen akkor, amikor egy hónap elteltével mind a média, mind a „nemzetközi közösség” elismerte a népirtás tényét. 1994. június 9-én a *Le Soir de Bruxelles* már arról cikkezett, hogy Ruandában „ugyanolyan hatékonyságú gyilkosok garázdálkodnak, mint amilyenek nácik voltak”.

Az 1930-as évek német rasszizmusa és eme súlyos afrikai válság közötti analógia mögött kétségkívül egyfajta pedagógiai célzatú aggodalom húzódott meg. Elsődleges célja annak megértése volt, hogy Afrikát nem lehet a szigorúan vett történeti gondolkodáson kívüli dimenzióban elhelyezni. Afrika geokulturális sajátosságai minden felszíni/felsőszínes egzotizmuson túlmenően, nem fedhetik el számunkra a Ruandában kialakult helyzet példázatosságát. Úgy tűnhet, hogy az afrikai konfliktusok az etnológiában jártas „szakértők” kompetenciájába hivatottak tartozni. E „szakembereknek” kell – úgymond – tudományosan számot adniuk a tradíciókról és a partikularizmusokról, sőt mi több, azokról az atavizmusokról is, amelyek megannyi készen kapott magyarázat gyanánt szolgálnak e távoli horizonton zajló történések megértéséhez. Európában a folytonosságok és a megszakítottságok dialektikájára való fogékonyság kellően éber ahhoz, hogy elkerüljük a csapdát, amelyet már Marc Bloch (1886–1944) is fölismert. Ez a csapda nem más, mint az eredetre fókuszáló, azt a középpontba helyező történelem ördögi

kísértése. Afrikában viszont a válaszok mindig sokkal egyszerűbbek; döntően kulturalista vagy egyenesen naturalista természetűek.

Nem is oly régen az egyik újságíró Afrikát bemutató cikkében – az egy évszázaddal korábbi írásokhoz hasonlóan – a kontinentet „levelestészta” gyanánt: félig *evolucionista* (a fejlődés szakaszait taglaló), félig *diffuzionista* (minden kultúra valahonnan máshonnan került Afrikába) megközelítésben ábrázolta. Az így kialakult kép alapján a Ruandában lezajlott genocídium nem más, mint a „fegyveres arisztokrácia” és a *paláver** hagyománya mentén zajló évszázados küzdelem epizódja.¹ Az Észak által szakértett Afrika eszerint olyan elkülönülő, kevésbé konszolidált világ, amelynek nincs is saját történelme. „Képlékenysége” ilyenformán mintegy felkínálja, hogy sorsát a világtrend alakít(has)sa.

E vita középpontjában Afrika azon *etnikainak* mondott konfliktusai is állhatnak, amelyek mintegy harminc éve kivétel nélkül a gyarmati időszak után keletkezett államok működéséhez kapcsolódtak. A ruandai tragédia ugyanis semmiképpen sem tekinthető a kontinens első véres válságának. Gondoljunk csak Szudánra, Libériára, Szomáliára, Angolára, Zaire-ra stb. Az etnicitást hivatkozási alapul vevő helyzetek sokféleségéből kiindulva tehát tulajdonképpen magáról az etnicizmusról mint szociokulturális jelenségről és hatalmi stratégiáról kellene elgondolkodni.² Ruanda, a szomszédos Burundihoz hasonlóan, sajátos történelmi sorsot élt át. Ezt mindenképpen ismerni kell ahhoz, hogy az 1994-es válság rendkívüli súlyosságát megértsük. E történelmi sors szoros összefüggésben van azoknak a folyamatoknak és hivatkozásoknak a modernségével, amelyek a XX. század egyik legjelentősebb genocídiumát eredményezték ebben a kis, „enk-lávé”-szerű, kelet-afrikai országban. Ráadásul a népirtás egy olyan ősi paraszti társadalomban következett be, amely a Nagy-tavak közötti hegyes vidéket már mintegy kétezer éve benépesíti.³ A náci „végső megoldás” példájára való hivatkozás relevanciáját mindenekelőtt a mészárlás végrehajtásának formája, az azt előkészítő és végigkísérő propaganda tartalma, végül pedig ama társadalmi-faji ideológia természete adja, amely Afrika e régiójára mintegy négy évtizede, ha nem egy egész évszázada, markánsan rányomta bélyegét.

Előzmények: Ruanda mint történelem nélküli ország?

1994. április 6-án este Ruanda elnöke, Juvénal Habyarimana tábornok, repülőgépen tért haza a (tanzániai) Dar-esz-Szalaam-ban megtartott

* Eredetileg: *palavra* (portugál): afrikai döntéshozatali, vitalezárési intézmény, falu-, klán- vagy törzsi gyűlés, fórum, amelynek célja a konszenzuskeresés és ezáltal a közösségi kohézió fenntartása. (A szerk.)

regionális konferenciáról. Vele volt Burundi elnöke, Cyprien Ntaryamira, valamint a két ország több prominens személyisége is, amikor a gépet leszállás közben Kigali repülőtere fölött lelőtték. A merényletért, három hónap leforgása alatt, több százezer lemészárolt áldozat „fizetett meg”. Az egymillió halotról szóló becslés realitásnak tűnik. Az általános kontextust legalább röviden mindenképpen szükséges felvázolni.⁴

1961, a függetlenné válás óta a több évszázadon keresztül a tuszi etnikumhoz tartozó arisztokrácia uralta királyság helyét átvette a hutu „etnikum” tagjai által irányított (Első) Köztársaság. 1973-ban katonai államcsíny nyomán kikiáltották a Második Köztársaságot. 1978-ban új alkotmányt léptettek életbe, amely kimondta, hogy minden ruandai személy születésétől fogva tagja az országot irányító *Nemzeti Forradalmi Mozgalom a Fejlődésért* (Mouvement révolutionnaire national pour le développement, MRND) elnevezésű pártnak. 1988-ban Habyarimana tábornokot a szavazatok 99,8%-val újra elnökké választották. A jelentős – magán és állami forrásokból származó – nemzetközi támogatást élvező Ruanda események nélküli országnak tűnt; egyfajta „trópusi Svájcnak”. Mindenfelől az ország dolgos parasztjairól, tisztességes közigazgatásáról és szertesugárzó kereszténységéről zengtek dicshimnuszokat. 1985-ben például az egyik katolikus ihletettségu brosrában⁵ a következőket lehetett olvasni: „Figyeljék csak meg a vidéki [katolikus] plébániák rendkívüli társadalmi fontosságát [Ruandában], melyek a béke, a kiegyensúlyozottság és a derű paradicsomi helyei, s mérhetetlenül értékesek az élet kemény kihívásaival konfrontálódni kénytelen lakosok számára [...] Az új Ruandát mélyen meghatározza a legfőbb vezetők mértékletessége, a demokratikus opció melletti elhatározottságuk és keresztényi elkötelezettségük a politikában.”

Az 1980-as évek végén azonban a gazdasági és a politikai helyzet rosszabbá vált. A (legfőbb exportcikknek számító) kávé világszintű ára drasztikusan csökkent; növekedett a korrupció; a hatalomra rátelepedett egy, az elnök családjához kötődő regionális és klánikus maffia, az ún. „kis ház” (*akazu*) csoportja; éhínség tört ki; fokozatosan erősödött az ország középső és déli részei (mind hutu, mind tuszi) elitjeinek ellenállása; 1986-ban pedig Kampalában egy olyan rezsim került hatalomra, amely véget vetett az Ugandát tíz éve romba döntő polgárháborúnak; 1988-tól Burundiban (amely Ruanda „ikertestvérének” tekinthető) elkezdődött az etnikai-politikai vita; a ruandai tuszi diaszpóra (mintegy 600 000 számúzott, főleg a szomszédos országokban) megszerveződött, s követelte az állampolgársághoz és a visszatéréshez való jogot. 1990. október 1-jén több ezer ruandai tuszi menekült kilépett az ugandai *Nemzeti Ellenállási Hadsereg*ből (NRA), amelyhez 1983-tól csatlakozott, és katonai támadást kísérelt meg Kigali ellen.⁶

Ezzel kezdetét vette a polgárháború, amelynek az 1993. augusztus 4-én, Arushában (Tanzánia) aláírt megállapodás vetett véget. Ezt egy-

részt az ország északi részében gyökeret vert tuszi gerillaerőket képviselő *Ruandai Hazafias Front* (FPR), másrészt pedig a korábbi egypárt, az MRND, illetve az 1991 júniusa óta elismert új demokratikus pártok tagjait tömörítő koalíciós kormány kötötte meg egymással. A rezsimit 1990 októbere óta folyamatosan támogató francia csapatok 1993 decemberében elhagyták Ruandát. Az *ENSZ-misszió Ruanda megsegítésére* (UNAMIR) kontingenseinek jutott a feladat, hogy felügyeljék az Arushában meghatározott átmeneti intézmények felállítását. A folyamat azonban egyre jobban elhúzódott, s Kigaliban eluralkodott az erőszak. Vélelmezhető, hogy Dar-esz-Szalaamban Habyarimana elnök megígérte: véget vet az obstrukciónak. A merényletet, amely az országba való visszatérésekor az életét kioltotta, ma is homály veszi körül. Ám mind a logisztikai adatok (a tüzelés jellege és a lövedékek kiindulási pontja), mind pedig a politikai körülmények (vagyis a megelőző hetekben összegyűjtött információk, illetve az esemény azonnali kihasználásának módja) az uralmon levő maffia politikai-katonai hálózatának felelősségére mutatnak. 1994. április 7-én egy katonai bizottság vette kézbe az ellenőrzést, majd másnap Théodore Sindikubwabo orvos vezetésével szélsőséges hutukból álló ideiglenes kormány alakult. A *Ruandai Hazafias Front* 600 fős kontingensét, amely 1993 decembere óta a nemzetközi ellenőrzés alatt álló Kigaliban állomásozott, váratlanul érte az esemény, és április 7-én délután védekező állást vett fel. Az elkövetkező napokban északról erősítések indultak megsegítésükre. Újra kitört tehát a polgárháború, amely úgy tűnt, július 18-án ér véget, amikor a Hazafias Front egységei elérték a zaire-i határon található Gisenyi városát, és Kigaliban kibővített koalíciós kormányt állítottak fel. A fővárost magát azonban csak július 4-én sikerült elfoglalni. Időközben nem is annyira a katonákat, mint inkább a civileket érintette a konfliktus. Ők ugyanis a kormányerők vonalai mögött túsul estek, s „etnikai”, illetve politikai „logika” mentén kegyetlenül lemészárolták őket. A vérfürdő által kiváltott hatalmas érzelmi megrázkódtatáson túlmenően ezt a „logikát” kell óhatatlanul alapos vizsgálat tárgyává tennünk.

Egy vidéki környezetben megtervezett/beprogramozott genocídium (1994. április–július)

A gyilkosságokra vonatkozó tanúvallomások sokasodtak:⁷ áprilistól júliusig a Kigaliban és az ország különböző pontjain még jelen levő külföldi (főleg humanitárius) megfigyelők elbeszélései; április közepétől a Hazafias Front egységeinek előnyomulását követő, és az ország keleti részén a tömegsirokat felfedező újságírók beszámolóí; a környező országokban fellelt kevés túlélő által elmondott történetek; végül pedig a gyilkosokkal és azok áldozataival létesített, mondhatni, közvetlen kapcsolat a biztonságos „humanitárius” zónában, amelyet június 22.

és augusztus 21. között a *Türkiz hadművelet* keretében Franciaország hozott létre az ország délnyugati részében.

A mézszárlások kronológiája és földrajza már önmagában is sokat mondó, s azok összehangolt jellegét bizonyítja. Kigali utcáin már a merényletet követő félóraban katonai ellenőrző pontokat állítottak fel. Április 7-én hajnalban, amikor a rádió bejelentette az eseményt, és az embereket arra szólította fel, hogy maradjanak otthonaikban, megkezdődtek a razziák és a gyilkosságok: valóságos *Szent Bertalan-éjszaka* mindazok – hutuk és tuszik – számára, akik az ellenzékiiséget és az arushai békemegállapodás logikáját képviselték. Az átmeneti kormány minisztereit, bírákat, papokat, újságírókat,⁸ az MDR, PL és PSD⁹ demokratikus aktivistáit előzetesen összeállított listákon precízen nyilvántartották, s most, többnyire családtagjaikkal együtt lemészárolták. A hatalom kemény magját képviselő elnöki gárda és az MRND milicistái teljesen ellenőrzésük alá vonták a fővárost, s már másnap elvágták a telefon-összeköttetést. Csak nagyon kevés ellenzékinek sikerült elmenekülni, illetve barátoknál, az UNAMIR által többé-kevésbé felügyelt szállodákban vagy vidéken elrejtőzni.

Április 7-én reggel a mézszárlások az ország több pontján egy időben kezdődtek el; északon Byumbában és Nyundóban, délnyugaton Cyanguguban, keleten Kibungo prefektúra területén, délen pedig Gikongoróban. Az ország szinte minden részén – de különösképpen a határterületeken – milicisták által felállított ellenőrző pontok létesültek, mintha már eleve meg akarták volna akadályozni, hogy a kiszemelt áldozatok külföldre menekülhessenek. Hamarosan világossá vált, hogy a gyilkosok elsődleges célpontja a tuszi kisebbség. Április közepétől a genocídium már általánosnak volt mondható. Az addig megkímélt településeken ugyanis katonák és milicisták jelentek meg, hogy elkezdjék, amit ők „munkának” neveztek. A túlzottan engedékenynek ítélt helyi polgármestereket szintén meggyilkolták. Az ideiglenes kormány tevékenysége világosan mutatja a tuszik és „büntársaik” lemészárlásának megtervezettségét. Jean Kambanda miniszterelnök és Jérôme Bicomumpaka külügyminiszter már áprilisban mind gyakrabban nyilatkoztak a „népi ellenállásról” és a „lakosság haragjáról”, egyszersmind bocsánatot kérve a hadsereg ritkán megmutatkozó „fegyelmetlensége” miatt... Április 16-án az ideiglenes kormány úgy döntött, hogy felmenti a „tétlenkedőnek” ítélt hivatalnokokat. Április 19-én Sindikubwabo elnök személyesen iktatta be Butare új prefektusát, akit azzal bíztak meg, hogy a déli régiót megtisztítsa. A beiktatással tulajdonképpen jelt adtak a mézszárlásokra. Az ország középső részén fekvő Gitaramában Callixte Nzabonimana ifjúsági miniszter hasonlóképpen cselekedett. Május 16-án az elnök Kibuyébe utazott, hogy az elvégzett „munkáért” megdicsérje a prefektust; vagyis azért, hogy április 15. és 25. között ebben a Kivu-tó parti városban hatékonyan megszervezte a mézszárlást.¹⁰

Az áldozatok és a hóhérok identitása azt mutatja, hogy a valós helyzet az ellentéte volt ama „barbár interetnikus közelharcnak”, amit a média több mint egy hónapon keresztül sugallt, mintegy öntudatlanul visszhangozva a Kigali által sulykolt propagandát. Az *Orvosok Határok Nélkül* szervezet tagjai¹¹ már idejekorán észrevették, hogy a mézszárlások sokkal több halottat, mint sebesültet hagynak maguk után. Rájöttek, hogy nem annyira „összecsapásokról”, hanem inkább rurális környezetben zajló embervadászatról, *pogromokról* van szó. Az áldozatok döntően tuszik, mégpedig egész családok, férfiak, nők, gyermekek, idősek, betegek; illetve disszidens vagy egyszerűen csak segítőkész hutuk. A tuszikat ránézésre azonosították, mégpedig részben a fizikai „ideáltípusok” ismeretében (melyekre még visszatérünk), részben s főként a személyi igazolványok alapján, amelyek a gyarmati időszak gyakorlatát követve még mindig feltüntették az „etnikai” hovatartozást. Ez a több mint 90%-ban falusias jellegű ország, ahol a viszonylag nagy népsűrűség ellenére (átlagban 270 fő jut egy km²-re)¹² a lakóhelyek szétszórtak (falvak nélküli „dombok”), valójában nagyon szoros felügyelet alatt állt. Egy olyan hierarchizált bürokrácia tartotta nyilván (és ellenőrzése alatt) a társadalmat, amely az elnöktől a prefektusokon és alprefektusokon, majd a polgármestereken keresztül egészen a szektor- vagy dombfelelősökig terjedt. Hiszen mindenkit a kigali hatalom nevezett ki.¹³ Ebben az értelemben a genocídium *decentralizált* jellegű volt. 1991 decemberétől Habyarimana elnök parancsára a ruandai vezérkarból alakult bizottság előkészítette „az ellenséges körök azonosítását”.¹⁴ Ebbe a kategóriába sorolták a tuszikat, az „elégedetlenkedő hutukat”, a „tuszi feleséggel rendelkező külföldieket”, a „régiónélusi-hamita népeit” és, hogy senki ki ne maradjon, „a szökésben levő bűnözőket”. Már csak az maradt hátra, hogy a programot országszerte végrehajtsák.

A megannyi helyi eset, amelyekre vonatkozóan tanúvallomásokkal rendelkezünk, mind-mind egyrészt a polgármesterek, másrészt pedig a technikai személyzet meghatározó szerepéről tanúskodik. Ezek a személyek tulajdonképpen a halálpolitika modernitásának *markerei*: mezőgazdasági oktatók és kereskedők, iskolaigazgatók, növények és orvosok, hitoktatók, sőt: papok... E helyi notabilitásokat a karrierizmus, az engedelmes megfelelni akarás vagy a tusziellenes rasszista szenvedély¹⁵ vezette odáig, hogy megszervezzék és irányítsák a milíciák tevékenységét. A milíciák tagjai pedig olyan fiatalok voltak, akiket 1992 óta egyrészt az MRND, másrészt pedig az új szélsőséges párt, a *Köztársaság Védelmének Koalíciója* (Coalition de défense de la république, CDR) képezett ki. Az *interahamwénak* („szolidárisoknak”, „együttlévőknek”) nevezett milicisták bozótívágó késekkel és szöges husángokkal¹⁶ járták a terepet. 1993 nyarán az elnöki gárda közreműködésével egyesek katonai kiképzést is kaptak. 1992 végétől az emberi jogvédő szervezetek már leleplezték és elítélték mind az elnöki klikkhez

tartozó „nulla hálózat” halálosztagait, mind pedig az ún. „fecske kártya” birtokosainak ténykedéseit. Ezekre ugyanis a kijárási tilalom nem vonatkozott, azt nyugodtan áthághatták.¹⁷ Az 1994-es áldozatokat tehát kilátástalan ellenállásra ítélték; arra, hogy kövekkel védekezzenek a szervezett bandákkal szemben, amelyek élvezték a hatósági személyek többé-kevésbé aktív cinkosságát. Ráadásul, azon a magas helyen meghatározott napon (jour J vagy D-Day), e bandák már gránátokkal és AK-47-es gépkarabélyokkal felfegyverkezve készen álltak.

A már idézett kibuyei orvos, Blam doktor tanúvallomása megrendítő formában illusztrálja a helyi politikai-közigazgatási és katonai apparátus részvételét a tuszik megtervezett genocídiumában. Április 12-én elvágták a telefon-összeköttetést. Az északról érkező milicisták által a vidékről a városba kergetett mintegy tízezer menekültet a labdarúgó-stadionba, a (katolikus) plébániára és a kórházba terelték össze. A tuszik lakásait kifosztották. Április 15-én két városnegyed lakosságának felét lemészárolták. Az egyik iskola osztálytermeit több száz, bozótvgó késsel legyilkolt nő és gyermek holtteste borította. Április 19-én és 20-án kézigránátok robbanása és géppuskatűz adta meg a jelet a labdarúgó-stadionban összezsúfolt ötezer személy lemészárlására. Az egyik orvos, aki történetesen „regionális” egészségügyi felelős, és egyben a milicisták vezetője is volt, német kollégájának elmagyarázta, hogy „az ellenzékieknek és a lázadókkal szimpatizálóknak erre a tömegére úgy kell tekinteni, mint akik veszélyeztetik a város lakosságát”. Néhány nap alatt Kibuye szinte minden tuszi lakosát, vagyis a helyiek mintegy 20%-át meggyilkolták. De csak tíz nap elteltével bízták meg a köztörvényes bűnözőket azzal, hogy a holttesteket tömegsírokba temessék. A csendőrök még a kórházba is bementek elmagyarázni, hogy a rádióban hallottak szerint „minden tuszit ki kell irtani, hogy a több évszázados uralomnak végérvényesen véget vessenek, s érte bosszút álljanak”. Április 22-én és 25-én valóban milicisták érkeztek a kórházba. Husángokkal meggyilkolták a személyzet egyharmadát és több tucat sérültet. Egy tuszi orvos családját bozótvgó késsel darabolták fel. A tisztogatás három hétig tartott: a város déli részén egy gazdag kereskedő sorompót állított fel, ahol az elkapott menekülőkkel megásatták saját sírjukat, majd kivégezték őket. Aztán május közepén, mintha mi sem történt volna, a kormányhivatalnokokat felkérték, hogy fájadjanak be a hivatalokba, és vegyék fel az ideiglenes kormány által kiutalt fizetésüket. Minden normálisnak tűnt. Kibuyében rend uralkodott. Amikor június végén, a *Türkiz hadművelet*ben részt vevő francia katonák megérkeztek a régióba, eleinte rendkívül meglepte őket az itt uralkodó nyugalom és az előzékeny fogadtatás. Később azonban megtalálták a túlélőket, akik hetekig üregekben bujkáltak, s valóságos emberi roncsoknak néztek ki.

Jogosultak vagyunk-e még „primitív” barbarizmusról beszélni? E nagyméretű tisztogatás legszembetűnőbb vonása módszeres és

szinte, mondhatni, bürokratikus jellege. A „munka” (*akazi*) jelszava a „megsemmisítés” (*gutsembatsemba*) volt. A tanúvallomásokban kísérteties módon ismétlődnek ugyanazok a történések. A milicisták a feltételezett menedékhelyek (templomok, klinikák, iskolák) felé üzték áldozataikat, majd körbevették ezeket a helyeket, amelyek aztán valószínűs vágóhídkká váltak. A katonák könnygázt és repeszgránátokat használtak, majd tüzet nyitottak, hogy minden ellenállást letörjenek. Csak ezután hatoltak be, hogy a megrémült és reményvesztett menekülteket kiűzzék a menedékhelyekről. A kijáratoknál bozótvágó késekkel, lándzsákkal és husángokkal felfegyverzett milicisták várták őket. Másnap reggel visszatértek ellenőrizni a hullahegyeket. Végeztek a még életben levő sebesültekkel, és kirabolták a halottakat. Néhány nap leforgása alatt több tízezer embert mászároltak le ily módon: a cyahindai plébánián mintegy 20 000, Karamában (Butare prefektúra) pedig 35–40 000 embert. 1994 májusában (Kigalitól keletre) Ntaramában, Nyamatában, Rukarában, Zazában szerteszét heverő holttestek ezreit lehetett látni; mellettük pedig ruhákat, fényképeket, személyazonossági igazolványokat (a rezsím sárga csillagait). A sérülésekből látszott, hogy a csapásokat fejre, nyakra, bokára, karokra mérték. Gyakran egész teherautónyi holttestet dobáltak a tömegsírokba. Egyesekkel megásatták saját sírjukat, míg másokat összekötözött kézzel élve dobtak a gödörbe. Végül sokakat elhurcoltak a határfolyóig, a mocsarak szélén lelőtték őket, majd holttestüket a folyóba lökték. Tetemek ezreit mutatták meg nekünk. Ezeket a Kagera folyó dobta ki, egészen a Viktória-tóig. Bizonyos esetekben lassú halállal járó haláltáborokat tartottak fenn. Ezekben az alkudozásokhoz felhasználható, „hasznos” tűszokat őrizték. Ilyen volt Kigaliban a *Szent család templom* – amit a milicisták cinkosának tekinthető egyik pap irányított –, Cyanguu labdarúgó-stadionja, vagy a „ruandai Vatikánnak” számító *kabgayi katolikus centrum* épületkomplexuma, mely a gyilkosok ellenőrzése alá került. A felszámolás fokozatosan zajlott: naponta vagy időközönként – a milicisták vagy a helyi közigazgatási hatóság kénye-kévé szerint – elvittek tíz vagy húsz embert, s kivégezték őket.¹⁸

A genocídium alapvetően kétféle megszállottságra derített fényt. Az egyik a *belső ellenség* megsemmisítésének szándéka, a másik pedig *ember voltuk tagadása*. A kegyetlenség odáig ment, hogy kisbabákat fejeztek le az anyjuk szeme láttára;¹⁹ bozótvágó késekkel összevagdalt és megkötözött embereket hagytak lassú kínhalállal meghalni a mocsarakban; árvákat hagytak jajveszékelní szüleik holttestén; fiatal lányokat hurcoltak el, hogy nap mint nap megerőszakolják őket; férfiakat kényszerítettek, hogy megöljék testvérüket vagy feleségüket. Mindez arról az ördögi szándékról tesz tanúbizonyságot, hogy az embereket testükben és lelkükben is megalázzák. A megsemmisítésre ítélték között legkeresettebbek az értelmiségiek voltak, férfiak és nők, hiszen az „érdemnek” mindenekelőtt vissza kellett szállnia a „jó fajra”. Butare

egyetemén a hallgatók egyharmadát lemészárolták. Legyilkolásuk előtt a tuszikat arra kényszerítették, hogy elismerjék: ők valójában nem is ruandaiak, embernek sem nevezhetők, csupán „patkányok”, „kígyók” és „csótányok”. Butarétól délre egy rendőr a letartóztatott tuszikkal azt énekeltette: „Gyűlöljük Ruandát”. Másutt egy polgármester önkényesen szabadon engedett embereket. Mielőtt átlépdeltek volna hullákon, nyilvánosan kellett hálálkodniuk neki. A genocídium túlélői valamiféle csoda folytán menekültek csak meg. Az őket ért trauma azonban máig föltáratlan; tanúvallomásaikban a hosszas hallgatások sokszor sokkal többet mondanak el, mint a szavak.

Faji gyűlöletre alapozott propaganda (1990–1994)

A dehumanizáció azonban nem kerülte el a hóhérokat sem. Ez elsősorban azt a több tízezer tétlen fiatalt érintette, akiket gyilkosokká vagy a mézszárlások cinkosaivá tettek. A kollektív bűnösséggel szembeni érzéketlenség, vagy a kifelé mutatott, színlelt nyugodt lelkiismeret a zaire-i menekültek körében természetesen kényelmes menekülési lehetőséget kínált a genocídium felelősei számára, akik elvegyültek a „népességben” (értelemszerűen a hutuk között). E „közösségi” logika azonban felveti a nép egyetértésének kérdését is, ami végeredményben lehetővé tette a decentralizált népirtást. Ahol annyi ember gyilkolta le honfitársát, sőt szomszédját, a helyi aktivisták odaadása, illetve a fentről jövő jelszavakat kísérő s azok terjedését megkönnyítő helyi kezdeményezések sokkal komolyabb magyarázatokat követelnek, mint az „ősi vadság” feléledéséről szóló álnéprajzi szlogenek, vagy az „emberi gonoszság” ájtatos fölemlgetése. Az ősi afrikai társadalmat soha ilyen méretű erőszak nem tépázta még meg. A függetlenséget megelőzően hutuk és tuszík soha nem viselkedtek egymással szemben ilyen módon.

A ruandai genocídium – némelyek sugalmazásával szemben – semmilyen „tisztázással” nem járt e valójában félreismeret etnikai törésvonal sérelemrendszerével kapcsolatban.²⁰ A népirtás egy ideológiai opció beteljesülése, következetes és ügyes propaganda „sikere” volt. A ruandai genocídiumot a [tuszík és a hutuk közötti] „hagyományos” gyűlölettel magyarázni olyan, mintha Auschwitzot az „árják és a sémik” közötti „interetnikus harcra” vezetnénk vissza. Túl sok amatőr „történész” foglalkozik Afrika történelmével, önkényesen ragadva ki ezt-azt a földrész múltjából, s azt anakronisztikus módon újraolvasva, lényegében bármit képesek „igazolni”. Mielőtt azonban ama összetett problémán gondolkodnánk, amely Ruandában az etnicitás modern meghatározásához elvezetett, fel kell tárnunk az 1990-es években dühöngő propaganda valódi rasszista tartalmát, s felmérni hatását.

A rezsim által fokról fokra engedélyezett szólásszabadságot az elnöki klikk azonmód a maga javára fordította s eltorzította. Ez az ér-

dekcsoport ihlette és finanszírozta azokat az újságokat, illetve annak a rádióállomásnak az elindítását, amelyek célul tűzték ki, hogy a „hutu többséget” a belső és a külső „ellenségek” ellen mozgósítsák. Az 1991-től megjelenő mintegy harminc kisebb véleményújság közül legalább hat ehhez a mozgalomhoz volt köthető. Modelljük a kéthavonta megjelenő *Kangura* (Ébredés!) című lap volt. Ezt 1990 májusában hozta létre egy egykori autóbuzos vállalkozó, az *akazu* strómanja. A lap 1994. márciusig²¹ úgy tüntette föl magát, mint „azok hangja, akik arra töreksenek, hogy felébredjék és vezessék a nép többségét”. Hosszú oldalakon keresztül bélyegezte meg a „csótányoknak” és „cinkosaiknak” titulált embereket, vagyis a tuszikat és a demokrata hutukat. 1990 decemberében a lap azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy felhívást tett közzé „a hutu lelkiismerethez [...] a vérszomjas tuszik ellen”,²² amit a „hutuk tízparancsolata” követett. Ez utóbbi az apartheid rasszizmus valóságos kartája, amely megtiltotta a másik „etnikumhoz” tartozó személyekkel mind a szexuális, mind pedig az üzleti kapcsolatokat. Mint másutt, itt is a szex és a pénz állt a rasszista propaganda középpontjában. 1991 elején az egyik belga nemzetgyűlési képviselő az újság propagandáját „hitleristának” minősítette. A genfi székhelyű *Nemzetközi Jogász Bizottság* (Commission Internationale des Juristes, CIJ) elítélte „ezt a faji gyűlöletre való felhívást”. Az etnikai fundamentalizmust olyan „prófécia” kísérték, amelyek kísérteties és szuggesztív módon idézték fel a vérfürdőket. Az ezeket illusztráló durván kezdetleges és erőszakos rajzok az 1930-as évek fasiszta sajtótermékeire hajaztak.

1993 áprilisában létrehozták az *Ezer Domb Szabad Rádiója és Televíziója* (Radio-télévision libre des mille collines, RTL) nevű – úgymond – szabad rádióállomást, ahol a rasszista sajtó újságírói kaptak helyet. A háttérben pedig, a részvényesek között, ott voltak az elnöki „ház” kiemelkedő tagjai. A vállalkozást egy történész, Ferdinand Nahimana kezdeményezte. Ő korábban a ruandai Információs Hivatal igazgatója volt, akit azért menesztettek állásából, mert felelős volt azért a hamis hírkampányért, amely 1992 márciusában Kigalitól délkeletre pogromokat robbantott ki. Az Ezer Domb Rádió egy évig, 1993. júliustól 1994. júliusig, működött. A sajtószabadsággal való visszaélés alapesetének tekinthető, melyet a félhivatalos totalitárius propaganda szolgálatába állítottak. A profi szakemberek²³ által működtetett rádiót interaktív, népi kommunikációs eszközként gondolták el, amely sokkal hatékonyabb, mint az írás e nagyrészt még mindig írástudatlan országban. A mézszárlások idején a moderátorok kvázi folyamatos párbeszédet folytattak az ellenőrző pontokat felügyelő milicistákkal: rasszista szlogenekkel, denunciálásokkal, éberségre való felhívásokkal, sőt viccekkel népszerűsítették a gyűlölködés valóságos breviáriumát, amelyet azonnal alkalmaztak is.

Az ily módon megjelenített etnikai fundamentalizmus ténylegesen rasszizmusnak nevezhető. Ennek folyamatos hangsúlyozása, hogy

az egy nemzethez való tartozást felülírja a hutu és a tuszi identitás elsőbbsége, oda vezetett, hogy egyesek [„etnikai”] identitásuk eltitkolására vagy megváltoztatására irányuló erőfeszítéseiket, mint a „vérrel szemben elkövetett” árulást bélyegezték meg. Az „etnikumokat” valós kulturális különbségek hiányában faji alapon kezelték. Ez tette lehetővé a kettős beszédet és a kódoltan gyilkos utalásokat: „többségi nép” (*rubanda nyamwinshi*), az „úttörők fiai” (*Bene Sebahinzi*) szemben a beszívárgott „csótányokkal” vagy a „feudálisokkal”. E diskurzus nem a békés együttélés módozatait kereste, hanem a diszkrimináció fenntartását; sőt mi több, azoknak a tuszi „kígyóknak” a végleges megsemmisítését szorgalmazta, akik folyamatosan arról gondolkodnak, hogy miképpen uralkodhatnának a hutuk felett vagy semmisíthetnék meg őket. A propaganda azt állította, hogy annak idején, 1962-ben „megtalálták” a tuszik tervét „a Nagy-tavak vidékének [tuszi] uralom alá vetésére”, illetve „Közép-Afrika gyarmatosítására”, s hogy ezt a tervet keltette életre az a „hima összeesküvés”, amelyet a ruandai és burundibeli „fajtestvéreivel” szövetkezett ugandai elnök, Museveni, machiavellista módon megszervezett.²⁴

Az eljárás nagyon hasonlít a más égisz alatt létrejött „Cion bölcseinek jegyzőkönyvei” keletkezéséhez. A megsemmisítési „munkát” tulajdonképpen az *önvédelem* érvrendszerével indokolták. 1994. május 10-én az Ezer Domb Rádió megjósolta, hogy „amikor a csótányok vezetői elküldik csapataikat Kigaliba, ezek egyetlen *inkotanyit* (bajkeverőt)²⁵ sem találhatnak majd a városban, aki fogad(hat)ná őket”. Július 2-án az egyik műsorvezető, Kantano Habimana pedig kertelés nélkül kijelentette: „Ezek az emberek Antikrisztusok, egy rendkívül alávaló emberfaj. Nem tudom, Isten miképpen segít majd nekünk, hogy kiirtsuk őket [...] Ez egy furcsa faj. De folytassuk a kiirtásukat, hogy unokáink többé ne is halljanak az *inkotanyik*ról. Gyertek, kedves barátaim, köszöntsük egymást! (ezt a részt énekelte). Az *inkotanyik* megsemmisültek. Gyertek, kedves barátaim, gratuláljunk egymásnak, Isten igazságos!”

Léon Mugesera professzor, az MRND egyik prominense tulajdonképpen már 1992 novemberében, a gisenyi prefektúra területén elmondott – és elhíresült – beszédében hasonló terminusokban profetizált:²⁶ „A sejtől idegen minden egyes elemet meg kell jelölni, s ezeknek minden további formalitások nélkül pusztulniuk kell. Legutóbb azt mondtam a Liberális Párt (PL) egyik állítólagos aktivistájának (egy tuszinak), hogy ’59-ben elkövettük azt a hibát [...], hogy sértetlenül hagyunk titeket elmenni az országból. Majd megkérdeztem tőle, hogy ismeri-e a falasák legújabb történetét, akik Etiópiából hazatértek Izraelbe [...], és tovább folytattam: »Süketnek és írástudatlannak kell lenned, de én megtanítom neked, hogy a ti országotok Etiópia, s rövid időn belül vissza is küldünk titeket oda, mégpedig a Nyabarongo (a Kagera mellékfolyója) útján, expressz utazással.« Íme. Ismétlem, hogy gyorsan munkához kell látnunk.”

1991 óta az effajta diskurzus, amelyet a rezsimhez kötődő szélsőséges sajtó átvett és közvetített, s amelynek jelszavai végigkísérték a településeken kiprovokált pogromok sorozatát, markánsan rányomta bélyegét az előre beharangozott genocídium időrendjére.

Sajátságos etnicizmus: egy társadalmi-faji törésvonal hivatalossá tétele (1959–1994)

A genocídium logikája nem egyik napról a másikra, s nem is négy év alatt született meg. Azt lehet mondani, hogy a népirtás tulajdonképpen a csúcspontja volt annak, amit *ruandai ideológiának* lehetne nevezni. Lényege egy nagyon régi társadalmi törésvonalnak tipikusan rasszista referenciák mentén történő etnicizálása. A gyarmati időszakban a régi hutu és tuszi kategóriákat, amelyek apai ágon voltak örökölhetőek, és amelyek (nagyon sok árnyalattal) egyrészt a földműveléssel, másrészt az állattenyésztéssel álltak kapcsolatban, a népesség két, fajilag is különböző rétegével azonosították. Voltak a „bantu négerek” és az Etiópiából jött „hamiták”. Mindennemű disztingválás nélkül az előbbieket jobbágyoknak, míg az utóbbiakat arisztokratáknak tekintették. A tuszi kiváltságokat megalapozó közigazgatási számítások, a misszionáriusok etno-bibliái feltételezései, illetve a korabeli afrikanisták fajelméletei adják annak a „bio-etnicizmusnak” nevezhető hivatalos „tudománynak” az alapjait, ami illeszkedik mind a gobineau-i hagyományba,²⁷ mind pedig a XX. század elejének szellemiségébe. Egy belga közigazgatási hivatalnok 1948-ban még mindig azt írhatta az egyik ruandai hírlevélben, hogy: „A sémikhez és az indoeurópaiakhoz hasonlóan a kaukázusi fajhoz tartozó hamita népeknek eredetileg semmi közük nem volt a négerekhez”.²⁸

Az 1959–1961-es társadalmi forradalom eltörölte ugyan a fennálló igazságtalanságot, de nem kérdőjelezte meg magát az ideológiát. Hosszú időn keresztül a szociális kereszténység, amely ezt a forradalmat meghihlette, nagyon jól megfért a faji értelmezéssel, mintha ez Afrikában teljesen magától értetődő lenne.²⁹ Az etnikainak nevezett törésvonalat a személyazonossági igazolványokban megtartották. A toborzásoknál kvótarendszert vezettek be, amelybe „a kisebbséget” bezárták. Irritáló propaganda segítségével a lakosságban fenntartottak egy eredendő etnikai fundamentalizmust, amelyet mintegy megszentelt egyfajta keresztény populizmus. A katolikus egyház, a *Fehér Atyák*, a belga keresztényszocialisták és egy egész nem kormányzati szervezeti hálózat, mind-mind ehhez a politikai és konfesszionális mozgalomhoz kötődött, s töretlenül támogatta – tulajdonképpen máig támogatja – a rezsimet. Csupán azt kell még megérteni, hogy ettől az etnikai korporatizmustól miképpen jutottunk el egy valódi „trópusi náciizmus”-hoz.

A rendszer magját valójában egy strukturális társadalmi-faji zűrzavar alkotta. Valós kulturális vagy földrajzi törésvonal hiányában a

hutu jelleg kettős nyilvántartás szerint került értékelésre. Ez egyrészt a feltételezett „bennszülött” jelleget (ami ellentétben állt a tuszik „megszálló” karakterével), másrészt a születési számarányból következő többség már eleve adott „népi” természetét jelentette (hiszen a tuszikat *ad aeternum* globálisan, mint „feudálisak”-at határozták meg). Ugyanakkor az „etnikai” komponens lehetővé tette a szenvedélyek permanens felcsigázottságát, miközben a „szociális” komponensnek köszönhetően a szenvedélyeket igazolni s egy látszólag modernnek tűnő érvrendszer segítségével táplálni lehetett. Azt már láttuk, hogy az 1994-es genocídiumot előkészítő propaganda miképpen használta a kettős beszédet. Lehetővé tette, hogy a tuszi kisebbség permanens bűnbaktartalékként jelenjen meg; nehézségek esetén a hutu rezsim túszává vált. 1960. május 8-án a forradalom kivitelezőjének számító *Parmehutu* párt Nemzeti Bizottsága kijelentette: „Ruanda a hutuk (bantuk) országa, és mindazoké – fehérek vagy feketék, tuszík, európaiak, vagy máshonnan származók –, akiknek sikerül levetkőzniük feudál-gyarmati törekvéseiket”.³⁰ Innentől kezdve a tuszík gyakorlatilag idegenekké váltak saját hazájukban. 1994-ben egy hutu földműves, aki az *African Rights* szervezet vizsgálata keretében tanúskodott, spontán módon mesélte el a következőt: „Kérték a személyi igazolványomat, s azonnal azt feleltem nekik, hogy hutu vagyok, tehát ennek az országnak a teljes jogú állampolgára”.³¹ Ezt a kirekesztő logikát mérsárlások és száműzötték egymást követő hullámai tették ütemessé 1959 és 1961 között, 1964-ben és 1973-ban.

Sokatmondó, hogy az 1994-es propaganda szünet nélkül hivatkozott a rezsim születési referenciáira, az 1959-es forradalomban született hutu „öntudatosodásra”. A harminc éven keresztül fenntartott etnikai megszállottság, amely főképpen az iskolázott osztályban volt érzékelhető, egy szűk kulturális környezetben egyszerre volt képes számot adni a mindennemű frusztrációról, és jóhiszeműen megalapozni azokat a legszélsőségesebb diskurzusokat, amelyek kiváltékként a „többség” jogait voltak hivatottak képviselni.³² Politikailag az etnicizmus lobogója lehetővé tette, hogy elhiteltelenségek minden ellenzékiséget, sőt mindennemű, a szó szoros értelmében vett, társadalmi elégedetlenséget is. Habyarimana diktátor rezsimje erre rá is játszott; 1990-től egyre inkább növekvő virulenciával, mind a Ruandai Hazafias Fronttal, mind pedig a belső ellenzékkel szemben.³³ A polgárháború megkönynyítette a legnyíltabban szélsőséges áramlatok egyre erőteljesebb felemelkedését. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy a faji katekizmus gyakorlatilag már rendelkezésre állt. A hutu úgy főszereplőinek retorikájában a legmegdöbbentőbb az áldozatiságnak a szüntelen hangoztatása, mintha a „többségi népnek”, valamiféle morbid elidegenedés révén, eleve örökletesen félnie kellett volna a tuszi rosszindulattól. 1992-ben a *Kangura* arra szólította fel „a világ összes hutuját”, hogy „újra felfedezzék önmagukat” mint „a bantu csoport fon-

tos etnikuma”, és óvakodjanak az „árulóktól”, szemben „egy arrogáns és vérszomjas kisebbséggel, amely azért mozog közöttetek – írta az újság –, hogy felhígítson és megosszon titeket, uralkodjon rajtatok, és végül lemészároljon”. „A tuszik – tette hozzá a cikkíró – rendelkeznek egy szabadkőműves kóddal, amely lehetővé teszi számukra, hogy felismerjék egymást.”

Ahogy azt előbb már láttuk, a keresztény retorikához való folyamodás gyakorisága, amely révén elítélték ezt az „igazi ruandaiak” közé beférkőzött ördögi fajzatot, nagyon figyelemreméltó folytonosságot mutat azzal a modern faji kultúrával, amelyet [a gyarmatosítók] az országban meghonosítottak. Legfőképpen a Fehér Atyák voltak azok, akik több mint fél évszázadon keresztül kifejezésre juttatták annak a megigézésnek és irtózásnak egy nagyon sajátos keverékét, amely érzelmet a tuszik – ezek az egyetlen Isten létezésének gondolatát hordozó „afrikai zsidók”, ezek az „abesszin monofiziták” – bennük kiváltottak. Meggyőződésük szerint ezek a feudális tuszik az Egyenlítő alatt elfelejtették eredeti kultúrájukat, és teljes mértékben a nacionalizmus és a kommunizmus hatása alá kerültek.³⁴ Olyan ez, mintha a XX. század elejének antiszemita kliséit rávetítették volna egy keleti eredetűnek vélelmezett és „hamita-sémiként” beazonosított kelet-afrikai csoportra.

A ruandai válságot az ENSZ Biztonsági Tanácsa egyértelműen genocídiumnak minősítette, összhangban a Nürnberg óta kidolgozott elvekkel; legfőképpen pedig az ENSZ Közgyűlése által a népirásról 1948. december 9-én elfogadott egyezményrel. Az 1994 júliusában szakértőnek kinevezett három afrikai jogász jelentése következtetésként a tuszik lemészárlásának szisztematikus és megtervezett jellegét állapította meg.³⁵ Véleményünk szerint a náci *végső megoldás* és a ruandai genocídium közötti részleges analógia elsősorban abban áll, hogy hasonlóak az ideológiai referenciák: mindkét esetben a társadalmat faji paraméterekre egyszerűsítették le, és a hivatkozott osztályozás (árják, sémik, hamiták, bantuk...) valójában ugyanannak, a XIX. század végén született, antropológiának a terméke. A holokauszt előtt a kortárs antiszemitizmus egyrészt gazdasági, másrészt biológiai érvrendszere ugyanazzal a banalitással keringett Európában, mint a hamita–bantu párosítás társadalmi-faji érvrendszere Ruandában 1994 előtt. Márpedig az azonos típusú rasszista megszállottság hasonló borzalmakhoz vezetett.

Elmondható, hogy a ruandai kérdésben már magát a módszertant illetően azonos típusú vitákkal találjuk szembe magunkat, mint amilyeneket a „náci kérdés” generált.³⁶ A Nagy-tavak vidékén beszélhetünk-e olyan kulturális vonásról, amely „bantu” megfelelője lehet a germán léleknek? Vagy pedig a megszárlások racionálisan megmagyarázhatók a válságidőszakok társadalmi frusztrációival, a demográfiával és az „életterrel”, amelyek az 1930-as évek nagy depresszióját és a „strukturális kiigazításokkal” kezelt gazdasági zsákutcákat visszhangozzák?

Mindkét esetben a kulturalizmus és a szociologizmus vállalkozik arra, hogy mindent megmagyarázzon.

A történelmi események komplex forгатaga/sodra, amely az eltérő belső vagy külső örökségből kiindulva, mintegy látszólag ellenállhatatlan módon (egyések szerint „normálisan”), elvezetett az 1994 nyarán bekövetkezett genocídiumhoz, önmagában véve nem kínál semmiféle, a múltból következő, eleve kész választ. Ellenben az események rekonstruálása segít a helyzetek és az egymást követő felelősségek pontosításában, illetve a népi közgondolkodásban annyira megigéző, és a propaganda számára rendkívül hasznos ősi örökségek gépiesen ismételt felemletésének a megkérdőjelezésében. Ebből a szempontból a történelmi elemzés elutasítása a szereplők diskurzusainak elsődleges olvasata javára tulajdonképpen egy misztifikáció (szándékos megtévesztés). Eszerint, 1938-ban távolságtartás nélkül kellett volna rögzíteni egy német munkanélküli frusztrációinak az elbeszélését, és mindazt a rosszat, amit a zsidók neki okoztak, anélkül hogy górcső alá került volna annak az ideológiának a konstrukciója és elterjedése, amely őt arra készítette, hogy az általa megélt helyzetet így értelmezze.³⁷ Úgy Afrikában, mint Európában a történész előre kidolgozott válaszokkal szembesül. Ezek fanatizmussal telített legendáriumok, amelyek alkalmasak mindent igazolni, és/vagy a nagy globális (erő) egyensúlyok hideg szakértői elemzései, amelyek képesek mindent banalizálni. Lényegük és céljuk, hogy helyettesítsék a rendkívüli helyzetek által generált kérdésfelvetéseket. Úgy az 1930-as évek Németországában, mint az 1990-es évek Ruandájában egy genocídium tragikus dimenziójának a tiszteletben tartása nem részletkérdés, és azonos típusú történelmi kérdésfelvetést idéz elő.

Jegyzetek

- ¹ Alexandre Adler: *Courrier international*. 1994. dec. 15.
- ² Lásd J.-P. Chrétien – G. Prunier (szerk.): *Les ethnies ont une histoire*. Párizs, Karthala, 1989, 439. Ezt az időszéri eszmefuttatást két írásomban fejtettem ki. J.-P. Chrétien: Il n'y a pas de guerre ethnique au Rwanda!. *L'Histoire* 180, 1994. szept., 70–73.; uő: Rwanda: le piège de l'ethnisme. *La Croix*, 1995. január 18.
- ³ A Nagy-tavak vidéke népességének összetett történetére, kettős, földművelő és állattenyésztő gazdálkodásra vonatkozó legidőszzerűbb régészeti és nyelvészeti mérleget a *Journal of African History* (1, 1993, 1–64.) közli.
- ⁴ Később visszatérünk a ruandai rezsím természetére. Itt most csupán egy eseménytörténelmi keretet kínálunk.
- ⁵ B. Paternostre de la Mairieu: *A la source du Nil, les mille collines du Rwanda*. Paris, Téqui, 1985, 31. A szerző hosszú időn keresztül a rezsím elkötelezett híve, vagyis Grégoire Kayibanda, a Ruandai Köztársaság első elnökének közeli tanácsadója volt.

- ⁶ G. Prunier: *Éléments pour une histoire du Front patriotique rwandais. Politique africaine*, 51, 1993. okt. 121–138.
- ⁷ A Franciaországban megjelent legpontosabb és legjózanabb riportokat a *Libération*, a *L'Humanité*, a *La Croix*, a *Le Figaro* és a *L'Événement du jeudi* közölte. A külföldi sajtót illetően mindenképpen meg kell említeni az angliai *Guardian*, a németországi *Spiegel*t, valamint a belga *Le Soir de Bruxelles*-t és a *Libre Belgique*-et. Az első szisztematikus és átfogó vizsgálatot egy londoni emberjogi egyesület, az *African Rights*, végezte 1994 májusában és júniusában. Jelentését a következő címmel tette közzé: *Rwanda. Death, despair and defiance*, London, 1994. szeptember. Ez a változatos és egybehangzó tanúvallomások valóságos kincseshányója. Lásd még Colette Braeckman, belga újságíró nő elbeszéléseit és elemzéseit: *Rwanda. Histoire d'un génocide*. Paris, Fayard, 1994. Hasonlóképpen: François-Xavier Verschave: *Complicité de génocide? La politique de la France au Rwanda*. Paris, La Découverte, 1994, 178.
- ⁸ Összesen mintegy 46 újságíró (ebből 20 hutu volt), vagyis a szakma felét meggyilkolták (a Reporters sans frontières adatai szerint).
- ⁹ Egészen pontosan a *Republikánus Demokrata Mozgalom* (Mouvement démocratique républicain, MDR), a *Liberális Párt* (Parti libéral, PL) és a *Szociáldemokrata Párt* (Parti social-démocrate, PSD). Ezek a rövidítések valójában regionális politikai szolidaritásokat takarnak, amelyeket különböző, az ország déli és központi részeiből származó vezető személyiségek testesítettek meg. Ők voltak azok, akik ellenszegültek annak, hogy az északnyugati régióban beágyazódott elnöki maffia rátegye a kezét az országra.
- ¹⁰ Lásd Wolfgang Blam, a kibuyei kórházban dolgozó német orvos tanúvallomását. Megjelentette H. Schürings (szerk.): *Ein Volk verlässt sein Land. Krieg und Völkermord in Ruanda*. Köln, ISP, 1994, 75–89.
- ¹¹ Rémy Brauman: *Devant le mal. Rwanda. Un génocide en direct*. Párizs, Arléa, 1994, 16.
- ¹² Lásd F. Imbs – F. Bart – A. Bart: *Le Rwanda: les données socio-géographiques. Hérodote* 72–73, 1994, 246–269.
- ¹³ Az európai nem kormányzati szervezetek (NGO-k) és a helyi hatóságok közötti testvérkapcsolatok jelentették egyikét azoknak a csaliknak, amelyek elkendőzték ezt a rendőrségi felügyeletet és irányítást.
- ¹⁴ Honvédelmi Minisztérium, Vezérkar, G2, Kigali, 1992. szeptember 21., 14 lap (a „titkos” jelzéssel ellátott jelentés terjesztésre került).
- ¹⁵ Ezek a reflexek már 1973-ban is működtek: lásd Claudine Vidal: *Situations ethniques au Rwanda*. In Jean-Loup Amselle – Elikia M'Bokolo (szerk.): *Au coeur de l'ethnie*. Párizs, La Découverte, 1985, 167–184.
- ¹⁶ Egyik-másik husángra a következő jelszót vették fel: *Nta mpongano* („nincs kegyelem”).
- ¹⁷ A személyiségi jogok és a szabadságjogok védelmének ruandai egyesülete, ADL, *Rapport sur les droits de l'homme au Rwanda, septembre 1991–septembre 1992*, Kigali, 1992. december, 353. Commission internationale d'enquête sur les violations des droits de l'homme au Rwanda depuis le 1er octobre 1990 (Párizs, FIDH stb.), *Rapport final*, 1993. március, 123.
- ¹⁸ Lásd *Rapport d'enquête sur les violations massives des Droits de l'homme commises au Rwanda à partir du 6 avril 1994, établi pour la ville de Kigali, première phase des travaux de la Commission d'enquête du CLADHO-Kanyarwanda*. Kigali, 1994. december 10. Tulajdonképpen a ruandai em-

beri jogvédő egyesületek és ligák kollektívájáról van szó, amelynek elnöke François-Xavier Nsanuwa ügyész.

- ¹⁹ Az olvasót arra kérem, nézze el ezeknek a borzalmaknak a felsorolását. Ezeket azonban nagyon sok pontos és megbízható tanúvallomás igazolja. Amennyiben meg akarjuk érteni azt, amit Ruanda átélt, akkor ezeket a valós tényeket sajnos nem tekinthetjük részletkérdésnek.
- ²⁰ Lásd P. Erny: *Rwanda 1994*. Párizs, L'Harmattan, 1994, 256.
- ²¹ Összesen 59 szám jelent meg, ha nem számítjuk ide a néhány, „nemzetközinek” mondott magazint. 1994 szeptembere óta Gomában újra megjelenik! Gyakran előfutára volt a tulajdonképpeni értelemben vett politikának, ugyanúgy, mint a *Völkische Beobachter*, amely szintén előfutára volt annak a pártnak, amelynek végül sajtóorgánuma lett a zsidókkal szembeni gyűlöletkeltésben.
- ²² Ezt a névszócsoportot illetően a *ba-* (Ba-hutu stb.) előképző a kirundi nyelvben a többes szám jele. Lásd Jean-Pierre Chrétien: „Presse libre” et propagande raciste au Rwanda. Kangura et „les 10 commandements du Hutu”. *Politique africaine*, 1991. június, 109–120.
- ²³ Mindenekelőtt a főszerkesztő, Gaspard Gahigi, az országos rádió korábbi igazgatója és az AFP tudósítója, vagy Kantano Habimana egykori sportújságíró, akinek a csillogása még az ellenségeit is elbűvölte. Lásd Reporters sans frontières. *Rwanda: médias de la haine ou presse démocratique. Rapport de mission, 16–24 septembre 1994*. (Készítette R. Ménard, J.-F. Dupaquier és J.-P. Chrétien) Párizs, 120 o.; valamint a több szerző által jegyzett *Les médias de la haine* című tanulmánykötetet, Párizs, La Découverte, 1995. április. Rendelkezünk a rádió adásainak egy átfogó felvételtgyűjteményével.
- ²⁴ Museveni a banyankole etnikum hima alcsoportjából származik. Őt azonban mindenekelőtt egy olyan, etnicizmusselless és nemzeties ideológia jellemzi, amely az ugandai polgárháború végső szakaszát ihlette meg. Az elhíresült „tervet” egyes francia szolgálatok nagyon komolyan vették, és összekapcsolták a „fekete khmerek” ábrázolásával, amelyet a Ruandai Hazafias Frontra alkalmaztak.
- ²⁵ Ez a kifejezés a Hazafias Front gerilláit jelölte, ellenben – ugyanúgy, mint a „csótány” – e kontextusban minden tuszira vonatkozott.
- ²⁶ A beszéd Kibayában hangzott el, 1992. november 22-én. A fordítás a kinyarwanda nyelvből készült. A jelenleg kanadai száműzetésben élő nyelvész ellen a befogadó ország igazságszolgáltatása vádat emelt. Az 1991–1993-as pogromokra vonatkozóan lásd a már említett emberi jogvédő ligák jelentéseit.
(A beszédet követően Ruandában letartóztatási parancsot adtak ki ellene. Ekkor menekült Kanadába, ahol 1993-ban és 1994-ben a québeci *Lava! Egyetemen* is tanított. Hosszas jogi procedúra után, 2012 januárjában, Kanada kiutasította, és visszatoloncolták Ruandába, ahol bíróság elé állították. A per most is folyamatban van. [A ford.]
- ²⁷ Joseph Arthur Comte de Gobineau (1816–1882) az emberi fajok egyenlőtlenségét valló rasszista elmélet atyja. (A ford.)
- ²⁸ M. Piron: Les migrations hamitiques. *Servir* (Bulletin des anciens élèves du groupe scolaire d'Astrida) 6, 1948, 280–283. Lásd Jean-Pierre Chrétien: Hutu et Tutsi au Rwanda et au Burundi. In Jean-Loup Amselle – Elihia M'Bokolo (szerk.): *Au coeur de l'ethnie, i. m.* 129–165. Egy nyelvészeti fogalomra alapozott bantu faji modell kikristályosodását illetően lásd Jean-Pierre Chrétien:

- Les Bantous, de la philologie allemande à l'authenticité africaine. Un mythe racial contemporain. *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, 8, 1985. október–december, 43–66.
- ²⁹ Érdemes lenne külön tanulmányban vizsgálni azt a döbbenetes eltévelyedést, amely a *Kereszténydemokrata Internacionálét* végeredményben elvezette odáig, hogy valóságos cinkosságot vállalt a genocídium népszerűsítőivel.
- ³⁰ Idézi F. Nkundabagenzi: *Rwanda politique*. Bruxelles, Dossiers du CRISP, 1962, 35–36. Lásd még Jean-Pierre Chrétien – Joseph Gahama: Les options d'une indépendance sous tutelle au Rwanda et au Burundi: nationalismes ou révolutions internes. In C.-R. Ageron – M. Michel (szerk.): *L'Ère des décolonisations*. Paris, Karthala, 1995, 222–238.
- ³¹ Az *African Rights* felmérése, *i. m.* 306. (1994. június 11-én Gitaramában készült interjú).
- ³² Lásd Claudine Vidal: *Sociologie des passions*. Párizs, Karthala, 1991, 19–44. Ez a fantazmagória a rezsim vesztét okozta. Ez mozgósította ugyanis azt a kétségbeesett tuszi diaszpórát, amely elvesztette a békés hazatérés lehetőségébe vetett reményét.
- ³³ Lásd Jean-Pierre Chrétien: La crise politique rwandaise. *Genève-Afrique*, 2, 1992, 121–140.
- ³⁴ Lásd A. Pagès: *Un royaume hamite au centre de l'Afrique*. Brüsszel, 1933, 8.; L. Classe (Ruanda későbbi püspöke) 1902-ben már beszélt azokról a „batuszokról, akikben van valami mind az árja, mind pedig a sémi típusból” (sic!) (*Missions d'Afrique des Pères blancs*, 1902. szeptember, 385.) 1959-es nagybőjti pásztorlevelében André Perraudin, 1955 óta Kabgayi püspöke, szociális alapon tárgyalta „a ruandaiak közötti faji különbségeket”. Napjainkban a ruandai genocídiumra vonatkozó aktuális „revizionizmus” legaktívabb képviselői alattomos módon mindig arra a társadalmi-faji modellre hivatkoznak, amely mégiscsak a megszárlásokhoz vezetett. Ezek a képviselők döntően a régi rezsim nosztalgiját ápoló bizonyos katolikus körök vonzáskörében lelhetők fel.
- ³⁵ Az ENSZ Genfi Hivatala: *A független szakértői bizottság végső jelentése, amelyet a Biztonsági Tanácsnak a nemzetközi humanitárius jog ruandai súlyos megsértésére vonatkozó 935-ös (1994) határozatával összhangban mutattak be*, 1994. november 25, 29 o.
- ³⁶ Lásd Pierre Aycoberry: *La question nazie, Les interprétations du national-socialisme, 1922–1975*. Párizs, Le Seuil, 1979, 317.
- ³⁷ A történelemnek és az episztemológiai relativizmusnak a terepen művelt társadalomtudományok elsőbbsége nevében történő elutasításának példája a következő szerzőnél található meg: A. Guichaoua: Un lourd passé, un présent dramatique, un avenir des plus sombres. In uő. (szerk.): *Les crises politiques au Burundi et au Rwanda (1993–1994)*. Lille, USTL, 1995, 19.

(Fordította: Jakab Attila)

(Eredeti megjelenés: Jean-Pierre Chrétien: Un „nazisme tropical” au Rwanda? Image ou logique d'un génocide. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, n°48, 1995. október–december, 131–142.

www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/xxs_0294-759_1995_num_48_1_4430)